

Summary

The article discusses the features of the economic culture of the Kazakh autonomy as one of the factors in the formation of the state strategy. During the period of the Kazakh autonomy the media (press, radio) are sources of information to citizens. The author argues that citizen knowledge-based society must have a clear idea of the planning and economic activities of the 1920s, which laid the foundations for the future of independent Kazakhstan in the context of the whole of Central Asia. Putting them in the scientific revolution extends the knowledge of the region's place in the socio-economic development of Eurasia, market relations NEP period. Media (radio, print) sufficiently covered the interests of autonomy and educate the masses on important issues. So, when in 1924 the chairman of the State Planning Commission, S.Sadvokasov, despite the obstacles the party-bureaucratic properties and limitations of national independence in the choice of foreign economic strategy, was able to deeply understand the needs of the republic and defended the fundamental approaches

Keywords: modern historiography of Russia and Kazakhstan, common law, biys institution

ӘОЖ94(4/9)

ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ЖӘДИДТІК ҚОЗГАЛЫС: ҚАЗІРГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Г.С. Султангалиева – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, т.ә.д., профессор,
Н.А. Байгараев – Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, 2 курс PhD докторанты

Макалада жәдидшілдікті қазіргі гуманитарлық әдебиеттерде XIX ғасырдың соны – XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақ даласындағы ағартушылықтың кезеңі ретінде зерттелуімәселесі қарастырылады, солардың көтірілгенде Орталық Азия, Ресей, АҚШ және Еуропа зерттеушілері де бар. Ресей империясындағы жәдидшілдіктің дамуын зерттеу, қозғалыстың қазақ қоғамының барлық салаларына кең құлаш жауы мен енуінің ауқымын, атап айтқанда жана әдісті мектеп және медресе ашуда, кітапханалар мен мұсылман қайырымдылық қоғамдарын құруда, ұлттық басылымдардың дамуын көруге мүмкіндік береді. Тарихи зерттеулерге талдау жасау қазақ даласындағы жәдидтік қозғалысты жалпы ресейлік контексте ғана емес, сонымен қатар араб елдері мен Түркіядағы әлеуметтік-саяси жағдайдың өзгеріске ұшырауы тарарапынан да қарастыру кажет.

Тірек сөздер: жәдидшілдік, ағартушылық, мектеп, медресе, тарихи зерттеулер

Қазіргі таңда зиялды ұлт, зайырлы мемлекет қалыптастыру үшін аса маңызды мәселенің бірі - тарихи откенімізден сабак алғып, болашағымызды болжай отырып, білімді ұрпақ тәрбиелеу. Тарихи өткеніміздің сөз еткенде қазақ жерінде зайырлы ағартушылық қалай жүзеге асырылды деген сұрақ еріксіз туады? Қазақстанда зайырлы халықтық ағарту ісінің қалыптасуы Қазақстанның Ресейге қосылуы әкімшілік-саяси өзгерістер, сауда-экономикалық факторлар, қалалық орталықтар құру, бастауыш және орта білім беретін оку орындары, орыс демократиялық және батыс-европалық ойлардың ықпал етуімен байланысты.

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезіндегі Қазақстанның ағартушылық, әлеуметтік-экономикалық, саяси-идеологиялық, тұрмыстық және мәдени өмірінің көрінісі ретінде пайда болған жәдидшілдік өзінің әлеуметтік табиғаты мен көздеңген мақсатына қарай ағартушылық сипат алды. Осыған байланысты Қазақстандағы халық ағарту ісінің қалыптасуы мен даму тарихын зерттеудің ғылыми да танымдық маңызы зор. Бұл қазақ халқының мәдени мұраларын және мәдени-рухани даму салаларында жана қатынастардың қалыптасуын зерттеуге мүмкіндік береді. Аталмыш мәселені отандық және шетелдік зерттеулер деп бөліп қарастырамыз.

Кенес Одағы ыдырағаннан кейінгі кезеңде тәуелсіз мемлекеттер, сонын ішінде Қазақстанда «жәдидшілдік» тақырыбы жаңа теориялар мен концепциялар негізінде, өркениеттілік пен әлеуметтік-мәдени тұрғыда қайта қарастырылып, жәдидшілдік феноменің зерттеудің жаңа кезеңі басталды. Бұл зерттеулерде патшалық ресейдің отарлық саясаты, қазақ даласындағы ағартушылықтың бастаулары мен жәдидшілдіктің жалпы сипаты, жәдидшілдіктің қазақ халқының ағартушылығы мен рухани мәдениетін дамытудағы рөлі қарастырылады. Мәселен патшалық ресейдің қазақ өлкесіне отарлық саясатының салдары, мұсылмандық мектеп, медреселердің дамуы мәселелері З.Т. Садвакасова, Г.С. Султангалиева, Н.Нуртазина, М.К. Қойғелдиев, Б.А. Қенжетаев, А.Айтмухамбетов, И.Р. Халитова, М.Н. Сдыков және т.б. зерттеушілер енбектерінде қарастырылды.

Кенес Одағы құлағаннан кейінгі кезеңде жарық көрген бұл енбектер накты деректер негізінде қазақ жеріндегі ағартушылыққа деген патшалық саясаттың негізгі бет передесін ашып көрсетті. Патшалық содан кейін оларды біртіндеп бір мемлекетке біріктіріп, бағындыру болды. Күштеп орыстандыру саясатының деректерін ашып, мәселені жаңаша жағынан зерттеген З.Т. Садвакасова мұсылман мектеп, медресесіндегі оку үдерісі мен сабак берудің жағдайын зерттейді [1].

Ресей империясының идеологиясындағы мұсылмандық мәселесі, жәдидшілдіктің қазақ жеріндегі көрінісін Батыс Қазақстанның этномәдени байланысы жүйесінде қарастырған белгілі ғалым Г.С. Султаналиев болды. Автордың енбегі Қазақстан мен Ресейдің мұрағат мәліметтерін кешенді қарастырған эмпирикалық зерттеу болып табылады. Ол өзінің «Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII-начало XX вв.)» деген енбегінде жәдидшілдіктің түп тамырын, негізін қалаған татар зиялыштары мен қазақ жерінің батыс аймақтарына ағартушылықты әкелген татарлардың көмегімен ашылған мұсылман қогамдастықтарының қызметтеріне сараптама жасайды [2,176]. Сонымен катар, ағартушылық пен жәдидшілдік идеологиясының басты құралы кітаптар мен жергілікті басылымдар болғанын айта келе, XX ғасырдың бас кезінде жарық көрген кітаптар мен оқулықтар мазмұнын, жаңа әдісте оқытатын мектептер ашылған Қазан, Уфа, Орынбор және Троицкідегі мәдени-қайырымдылық корларының ашылғанын қарастырып, онда ұлттық басылымдардың жарияланғанын, нәтижесінде осы аймақтың мұсылмандардың ірі қогамдық-саяси қозғалысының орталығы болғанын көрсетеді [2,174-178].

Қазақстан мен Орта Азия халықтарының XIX ғ. аяғы - XX ғ. бас кезеңіндегі рухани дамуын қарастырған Н.Д. Нуртазина Ресейдің мұсылман қауымын түгелдей дерлік қамтыған жәдидшілдіктің әр аймақтағы ерекшелігіне тоқталған. Қазақстандағы жәдидшілдік буржуазиялық-реформаторлық сипатта көрініс тауып, негізгі мақсат етіп қоғамды жаңғырту мен патшалық отарлық езгіден құтылуды қөздегенін жазады. Ұлт зиялыштары отарлық езгіден құтылудың жалғыз жолы заң аясынан шықпай халықтың діни-рухани өміріне ықпал ете отырып, мұсылман бірлігі идеясын ту көтеріп қарсы тұру еді деп қарастырады [3, 15-17].

Белгілі тарихшы М.Қ. Қойгелдиев өзінің «Жетісудағы Ресей билігі (XIX ғ.-1917 ж.)» атты зерттеуінде патша өкіметінің отар аймақтардағы халықтарды қатаң бақылауға алып, оны өз уысынан шығармау үшін халықты алдымен шоқындырып, одан кейін орыстандыруды қөздегенін қарастырып, ол туралы: «Патша өкіметі отарлау процесі барысында православиялық Ресейге қарсы ислам дінінің қорғанысы – ұйытқылық, рухани қарсылық ұйымдастырушу күш міндетін атқаратынын жақсы түсінді. Сондықтан ислам дінінің түркі халықтарының өміріндегі ықпалын әлсіретіп, сонынан оны жоюға ұлкен ынта қойды. Ислам дінін патша өкіметі өзінің саяси міндеттерінің жүзеге асыру жолындағы негізгі кедергі ретінде бағаланды. Шеткегі аймақтардағы халықтарды орыстандыру жолындағы патша өкіметінің сойылын соғушылардың айла-әрекеттерінің бірі – мұсылман халықтарын ғасырлар бойы қолданып келе жаткан араб графикасы негізіндегі жазуын қолданыстан шығару болды. Араб жазуын мұсылман халықтарының колдануын калайда ығыстырып, оның орнына кириллицаны енгізуі жүзеге асырып қалуда Н.И. Ильминский, Н.П. Остроумов секілді миссионер ғалымдар белсенділік танытып жатты. Н.И. Ильминскийдің пікірінше, әліпби қай уақытта да дінмен бірге қабылданған. Татарлар, казактар және т.б. түркі халықтары өзге мұсылман елдері тәрізді араб жазуына ислам дінінің таралуына байланысты қөшкен. Араб жазуы – оларды ислам дінімен байланыстыруши ұлкен құрал. Сондықтан, оның ойынша, түркі халықтарының жазуына орыс әліпбін енгізу арқылы «екі қоянды бір оқпен өлтіруге болады». Біріншіден, оларды мұсылман дінінен айыруға, екіншіден, біртіндеп православиеге қөшіруге болады», - деп жазды [4].

«Исторический опыт становления и развития школьного образования в Казахстане в XIX - начале XX веков» атты зерттеудің авторы Н.А. Адельбаева XIX ғасырдағы Қазақстан мектептеріндегі білім беруді ұйымдастыруға тарихи құжаттар негізінде жүйелі талдау жасап, осы кезең аралығындағы Қазақстан аймақтарындағы мектептерде білім берудің өзіндік ерекшеліктерін қарастырған [5].

Империялық сипаттағы оқу орындарында білім алған қазақ жастарын, атап айтқанда Қазандарды оқу орындарында қарастырылып отырған кезең аралығында оқыған бірнеше қазақ жастары туралы енбектің авторы Б.А. Кенжетаев. Ол ғылыми зерттеулер мен мұрағат құжаттары мәліметтері негізінде Қазан оқу орындарында білім алған қазақ студенттері туралы, олардың сандық көрсеткіші, студенттердің аты-жөні жөнінен мол мағұлмат береді [6]. Дәл осындай империялық университеттерде білім алған қазақ жастары, қазақ студенттігінің қалыптасу бейнесі туралы жарияланымдардың авторы А.А. Айтмухамбетов. Оның жанадан толықтырылған студенттердің аты-жөні, білімі туралы мәліметтері оқыған қазақ жастарының санын көбейтіп, қазақ жеріндегі ағартушылықты зерттеудің мәліметтер базасын кенейтуге біршама үлес қосқаны анық.

И.Р. Халитова Солтүстік-Шығыс Қазақстан материалдары негізінде 1867-1914 жылдар аралығындағы Қазақстандағы халық ағартушылығы мәселелерін, қалыптасуын, даму кезеңдері мен деңгейін қарастырды [7]. Ол XIX ғасырдың 80 жылдарындағы Ақмола, Семей облыстарындағы мектептер мен ондағы білім беру сапасына талдау жасайды, сол кезеңдегі Солтүстік-Шығыс Қазақстан халқының жан басына шакқандағы мектеп санының аз болғанын, мысалы 1893 жылы 100 тұрғынға оқитын балалардың санын шакқандағы мектеп санының аз болғанын, мысалы 1893 жылы 100 тұрғынға оқитын балалардың санын шакқандағы көрсеткіш Ақмола облысында – 9,4%, Семей облысында - 2,3% ғана екендігін көрсетеді. Сонымен

қатар 1905 жылғы революция өлкенің ағарту саласына біршама әсер еткенін, II Николай патшаның 17 қазанда жариялаған манифесті негізінде комерциялық мектептер мен училищелер ашылғанын, нәтижесінде өлкеде капиталистік қатынастар белек алғып, «жана әдісте» оқытатын мектеп медреселердің жұмысы жанданғанын атап өтеді [7, 23].

Бекей хандығы қазақ халқының материалдық және рухани мәдениеті дамуының ошағы болды. Сондықтанда осы өлке ағартушылық мекемелерінің құрылуы мен дамуын қарастыратын зерттеушілер үшін маңыздылығын жоғалтпауда. Осы аймақтың XVIII-XIX ғасырлардағы демографиялық ахуалын қарастырған М.Н. Сдыков өз монографиясында қазақ балаларының білім алуы мәселесі, Батыс Қазақстан халқының сауаттылық деңгейін мұрағат материалдары мен халық санағы статистикалық мәліметтері негізінде анықтады [8]. Келесі бір Батыс Қазақстан оңірінің ағартушылығын зерттеген ғалым Р.Л. Абрахманова болды, ол өз зерттеуінде батыста ашылған алғашқы мектеп-медреседен бастап, Бекей Ордасындағы орыс-қазақ мектебінің, орта және кәсіби білім беретін мекемелердің ашылуы мен дамуы, маңызын қарастырды [9].

Осы сарапланған еңбектермен қатар, XIX ғасырдың соны-XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ жеріндегі ағартушылық тақырыбы тікелей зерттеу нысанына алынбаса да, жекеленген аймақтар бойынша қазақстандық оку-білім саласының даму тарихына қатысты ұтымды тұжырымдар жасаған кандидаттық және докторлық диссертациялардан Ш.Н. Нағымов, А.М. Нургалиева, М.Ш. Егембердиев, Қ.Б. Болатова, Ж.Т. Төлепберген [10] және т.б. еңбектерін атасақ болады. Бұл зерттеулерде жекеленген аймақтардағы жәдидшілдіктің ықпалы, мұсылмандық қозғалыс, оның ерекшелігі, ағартушылықтың жаңаша әдіспен қалай жүзеге асырылғаны, қазақ қоғамындағы медресе мен мектептердің орны, оқу-ағарту орындарының түрлері және дамуы, техникалық жағынан жабдықталуы және т.б. мәселелер қарастырылған.

XIX ғ. соны - XX ғ. бас кезінде түркі тілдес мұсылман халықтарының саяси өмірінде «мұсылмандардың дәстүрлі өмір салтын өзгеріске түсіретін жаңа серпін» деп бағаланған жәдидшілдік тақырыбын С.К. Рұстемов өзінің «XX ғасыр басындағы Қазақстанның қоғамдық-саяси өміріндегі мұсылмандық қозғалыс» атты кандидаттық диссертациясында отарлық езгідегі қазақ қоғамына жәдидтердің әкелген жаңалығы, ағартушылығы мен патшалық билік тарарапынан шектеуге қарамастан ашылған жәдидтік мектептер қызметін қарастырып, он бағасын береді [11].

С.Қ. Шілдебай «Түрікшілдік және Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыс» атты монографиясында Ресей империясының мұсылман халықтарын әскери, саяси-экономикалық, әлеуметтік және мәдени-рухани жағынан отарлауды токтаусыз жүргізгенін, олар отар аймақтарды басқару жүйесінде, түркі халықтарын орыстандыру мен шоқындыру, алфавитін өзгерту және аралас мектептерді ашуынан көрініс тапқанын айтады. Нәтижесінде ұлт зиялышары Ресейдің отарлық саясатына қарсы, «жәдидтік» күрес бағытын қалыптастырғанын, жәдидтердің мәдени-ағартушылық қызметі түрік халықтарының санасына ұлы төңкөріс әкелгенін және қазақ қоғамына ерекше ықпал жасағанын баса көрсетті. Сонымен қатар, XX ғасырдың басындағы жәдидшілік патша үкіметін қатты үрейлендірген философиялық-идеологиялық, рухани-мәдени һәм тарихи-түріктік тұластықты көтерген, қазақ қоғамына ерекше ықпал еткен әрі тарихында терен із қалдырған мәдени түрікшілдік болды деп жазады [12, 43-85].

Қазақ даласындағы жәдидшілдіктің тарихы ресей мұсылмандарының: Еділ бойы және Қырым татарлары, башқұрттар және тағыда басқа Империяның түркі тілдес халықтарының жәдидшілдігі тарихының жалғасы мен толықтырылуы болып табылады. Әсіресе жәдидтік ағартушылық қозғалыс жөнінде Татарстан мен Башқұртстан ғалымдарының еңбектері аса қомақты болып отыр, олардың қатарында Р.М. Мухаметшин, Р.С. Хакимов, Р.Г. Кузеев, Л.А. Ямаева, М.Н. Фархшатов, А.Х. Басыров, З.М. Абдуллина және т.б. Бұл еңбектер Ресей империясының барлық мұсылман аймақтары мен Қазақ даласында пайда болған және дамыған жәдидтік қозғалыстағы татарлар мен башқұрттардың рөлін, соның ішінде жәдидтердің денсаулық сактау, ағартушылық, ғылым, мәдениет сияқты қоғамның әлеуметтік салаларындағы қайырымдылық қызметтері арқылы баса көрсетіледі. Татар және башқұрт жәдидтерінің алдына қойған міндеттері - ағартушылықты тарату, түркі тілі мен әдебиетін, ұлттық театр мен басылымдарды дамыту болды. Татар молдалары Қазақ даласында жаңа әдісті мектеп ашуға, қайырымдылық мұсылмандық қоғамдар құруға және т.б. септігін тигізді. Р.М. Мухаметшин «Ислам в татарской общественной мысли начала XX в.» атты зерттеуінде XX ғ. басында татарларда қоғамдық сана жаңарып, жаңа қоғамдық ойлардың негізгі идеяларының қалыптасу кезеңін басынан өткергенін қарастырады. Діни реформаторлық пен ағартушылық және либералдық ойлар ұлт-азаттық қозғалыстарға, ұлттық танымның негізгі идеяларының қалыптасуына әкеліп соқты, дәл осы кезеңде, 1905-1907 жылдардағы революциядан кейін мерзімді басылым, зайырлы білім беру, қазіргі ғылым мен техниканың жетістіктеріне қызығушылық артып, саяси партиялар мен бірлестіктер құрылып, ұлттар өздерінің саяси көзқарстарын ашық білдіре

бастағаның жазады [13, 160]. Сонымен қатар, қогамдық ойды қалыптастырудың рөлін жақсы түсінген ұлт зиялдылары қоғамның және ұлттың прогрессивті дамуы үшін халықка білім беруді жаңа жүйеге өткізуге, дыбыстап оқыту әдісіне, ұсталық пен өнеркәсіптік тәжірибемен қатар шетел тілінде менгеру жолында жұмыс жасағаның қарастырады [13, 161].

Еділ-Орал территориясында мәдени қауымдастықтың қалыптасуы мен даму заңдылығын қарастырған белгілі башқұрт этнографы Р.Г. Күзеев болды. Ол көп ұлтты Еділ-Орал аймағы тарихын Онтүстік-Шығыс Еуропа халықтарымен өзара байланысын тарихи-мәдени тұрғыда қарастыруды жана деңгейге көтерді. Р.Г. Күзеевтің еңбектеріне әлеуметтік-экономикалық және этно-мәдени дамуды теориялық және накты-тарихи тұрғыда талдау тән. Ол түркі халықтарының ұлттық қозғалысын хронологиялық жағынан төрт кезеңге бөлді. Біз үшін қарастырылып отырған такырып аясында алғашқы екі кезеңі, яғни ұлттық-демократиялық, XIX ғ. соны мен 1905 жылға дейінгі аралық және әлеуметтік-демократиялық кезең, 1905-1919/20 жылдарға дейінгі аралық маңызды [15, 237].

Башкұрттардың XIX ғ. 60-90 жылдарындағы халық ағартушылығын қарастырған М.Г. Фархшатов әді.
Ол Башкириядағы халықтық ағартушылық жүйесінің қалыптасуы мен дамуын, оны демократияландыру
жолындағы прогрессивтік күштердің күресін Оңтүстік Орал башкұрттардың негізгі қоныстанған аумағы
шенберінде қарастырады. Бұл өз кезегінде көрші жатқан қазақ халқының сол кезеңдегі саяси және ағарту-
шылық жағдайын, мектеп, медреселердегі оқыту жүйесі мен бағдарламаларын қарастыруға мүмкіндік бе-
реді, өйткені қазақтар Орынбор мен Қазанда білім алған сияқты Уфа оку орындарында да білім алды, сон-
дай-ак, дықтанда бұл зерттеу біз қарастырып отырған тақырыпты ашуға өзіндік ықпалын тигізеді. Сондай-ак,
мында XIX ғ. аяқ кезеңдегі мектеп, медреселерді реформалау жөніндегі козғалыстарда қарастырылған

Сонымен қатар, башқұрт ғалымдарынан жәдидшілдікке әлеуметтік-философиялық талдау жасалған. А.Х. Басыровтың және Башириядың жәдидшілдіктің тарихи-мәдени аспектісін қарастырған З.М. Абдуллинаның еңбектері де жәдидшілдіктің жаңа қырларын ашуға біршама көмек тигізегі сөзсіз [18].

Сонғы он жылдықтарда Орталық Азияның посткенестік республикаларында ортаазиялық жәдидшілдік және оның көшбасшылары мәселелері бойынша зерттеулер жарыққа шыкты. Тәжікстанда жарық көрген еңбектердің қатарынан, Бұхара және Түркістан жәдидтерінің қоғамдық-саяси қызметі қарастырылатын тарихшылар Н.Б. Хотамовтың [19], Н.У. Гафаровтың [20] еңбектерін атауға болады. Посткенестік кезеңде жәдидтер қызметін жан-жакты қарастыруда Өзбекстан ғалымдары елеулі үлес кости. Бұлардың қатарын- да Л.Алимованаң [21], Н.Каримовтың [22], С.Б. Шадманованаң [23] еңбектері ерекшеленеді.

да Д.Алимованаң [21], Г.Каримовтың [22],
Сондай-ак, біз қаастырып отырған тақырып бойынша соңғы жылдарда зерттеу жүргізіп жүрген
шетелдік зерттеулерден А.Халид, А.Д. Балгамиз, А.Франк, Р.Крюс, С.Дюдуаньон және т.б. еңбектері өте
маңызды мәліметтерімен және мәселеге сырт көзқарас тұрғысынан қаастыруда таптырмас құнды еңбек
болып отыр.

Казіргі кезде жәдидшілдіктің өзекті мәселелеріне қатысты АҚШ, Еуропа және Азиядағы тарихшылардың ішінен Адіб Халидтің зерттеу жұмысын жасауда. Олардың ішінен американдық тарихшы әрі антрополог Адіб Халидтің еңбегінәрекше атауға болады, ол өзінің «The politics of Muslim cultural reform: jadidism in Central Asia» («Мұсылман саясаткерлерінің мәдени реформалары: Орта Азиядағы жәдидшілдік») деген фундаменталды еңбегінде XIX ғасырдың соны XX ғасырдың басындағы жәдидтердің ортаазиялық аймактағы

мәдени әліттаның арасындағы көшбасшылар деп көрсетеді. Сонау Әмір Темір тұсындағы Түркістанның тарихынан бастап, патшалық Ресейдің қазақ жерін жаулап алуы, қазақ даласына бекіністер салуы, жәдидшілдік идеясының негізі, татар ағартушылары және т.б. мәселелерді толық қарастырады. Сонымен қатар, Орта Азиялық жәдидшілдіктің тарихы мен өзекті тақырыптары бойынша көптеген аспектілерді ашып береді [24].

Осы тақырыпты көлемді тағы бір зерттеуші американдық ғалым Д.Балгамиз өз диссертациясында [25] қазақ тілі мен әдебиетін, қазіргі қазақ әдебиетінің негізін қалаған қазақ халқының интеллектуалды әліттесінде қалыптасуы мән дамуын, олардың ұлттық бірлік пен мәдениетті жаңғыруту жолындағы жаңа модернистік саясатын қарастырады. Оның айтуынша, Ресейдің отарлауы тарихи кезеңінде қазақ даласының дәстүрлі өмір сұру салты бұзылды. Ресей әкімшілігінің зайырлы мектептер ашудағы мақсаты патша мен қазақ халқының арасында байланыстыруыш ұлты қазақ зияткер тобын қалыптастыру арқылы татар ұлтшылдығын үағыздайтын татар мұғалімдерін ауыстыру болды деп көрсетеді. Сонымен қатар зерттеуінде, алғашында достық сипатта қалыптаса бастаған орыс-қазақ байланысы қазақ жеріне құштеп қоныс аударушылардың санының көбеюімен дәстүрлі көшпелі өмір салты отырықшылыққа ауыстырыла бастауымен шиеленісе түскенін жазады. Осыны жақсы түсінген, алдын болжай білген ұлт зиялышылары бұл жағдайдан шығудың жолы ана тілінде жаңаша білім беруді жетілдіруде деп білді және сол жолда тынбай құрес жүргізгенін, ал оның саяси тұрғыда қазактардың орыстарға қарсы тұруы деп бағаланғанын атап өтеді. Сонымен жаңашыл зиялышлар мен ескілікті жақтаушы дәстүршілер және орыстар арасындағы байланыстар мен қарсы тұрулар нәтижесінде XX ғасырдың басында қалыптасқан қазақ саяси ұлттық әліттесі тарихы мұрағат материалдары, сирек кездесетін кітаптар, сол кезеңін естелік жазбалары мен күнделіктері, хаттары, мерзімді басылымдар мен әдеби шығармалар негізінде сарапталған. Сонымен қатар, XX ғасыр басындағы қазақ қоғамының модернизациялануы, қазақ жеріндегі мектеп медреселер, ондағы оқыту жүйесі мен бағдарламалары, алғашқы қазақ кітаптары мен мерзімді қазақ басылымдары: «Түркістан үәлиаты», «Дала үәлиаты», «Айқап», «Қазақ» газеттерін, қазақ елінің ұлт зиялышылары мен зиялышылары әйелдері туралы зерттеу жүргізіп, маңызды тұжырымдар жасаған.

Қазіргі американдық тарихшы Аллен Франктің «Патшалық Ресейдің мұсылман діни мекемелері: Жаңаөзен үйезі мен Ішкі қазак ордасының исламдық әлемі, 1780-1910 жж.» [26] атты кітабында революцияға дейінгі Еділ өнірінің исламдық институт жүйесін бір ауылдың хроникасына сүйеніп қарастырады, яғни «Алты-ата тауарих» Алтыата мен Үлкен өзен өзендері аралығындағы мұсылман қоғамының жылнамасы, 1909-1910 жж. Мұхаммед Фатих б. Айиуб Аль-Ильмини мен оның ұлы Мұхаммед және Самара губерниясы, Жаңа өзен үйезінә қарасты Ильмин ауылының мешіті имамы мен мұғалімі бірігіп жазған. Осы дерек негізінде бастауыш мектеп пен жоғары – мадрас қызметі негізінде бүкіл бір империяның мұсылман аймақтарының өмірі сипатталады, біз үшін маңыздысы Ресей империясына тікелей бағынышты емес жергілікті Солтүстік Қазақстанның мұсылмандық мекемелерінің қызметін империядағы мұсылмандық дискус тұрғысынан, яғни империяны мұсылман отарларының қабылдауы тарапынан қарастырылғаны және тақырыпқа қатысты тарихнамасы. Аллен Франктің зерттеуін келесі американдық ғалым Р.Крюс өзінің «Пайғамбар мен патша үшін: Ресей Империясы мен Орталық Азиядағы ислам» [27] атты еңбегінде сынға алады, Еділ Орал өніріндегі мұсылмандыққа дұрыс баға берілмегенін, бір өнірдің конфесиялық танымымен бүкіл империяның мұсылмандарының дүниетанымын ашу мүмкін еместігін айттып өтеді, сонымен қатар исламдағы иерархияның атқаратын қызметіне, татар ағартушыларының XX ғ. бас кезіндегі қазақ қоғамындағы орнын қарастырады.

Тақырып ауқымында зерттеу жүргізген Еуропалық ғалымдардың арасынан француздық зерттеуші Стефан Дюдуаньонды ерекше атап көрсетуге болады. Ол өз зерттеуінде XIX ғасырдың екінші жартысындағы XX ғасырдың бас кезіндегі Ресей империясы мұсылман халықтары, әсіресе Еділ бойы татарларының арасындағы жәдидшілдіктің көрінісін Татарстан Орталық Мемлекеттік мұрағаты материалдары негізінде қарастырып, жәдидшілдіктің осы өнірдің мұсылман халқына жәдидшілдіктің әр кезеңдегі идеологиялық ықпалы, сонымен қатар мәдени, әлеуметтік және саяси жақтарын ашып көрсетеді [28, 83]. Стефан Дюдуаньон келесі мақаласында Еділ мен Қырым татарлары арасында жанданған мұсылмандық реформа немесе жәдидшілдіктің тарихы мен қазіргі кездегі сипатын ашып көрсетуге тырысады. Кеңестік жылдарда жабық тақырыптардың бірі болған жәдидшілдіктің «окылымық жылдардан» бастап ара-тұра қарастырыла бастағанына қарамастан әлі күнге он бағасын ала алмай отырғанын жазады. Зерттеуінде жәдидшілдіктің сонау алғашқы көрінісінен бастап, 1905 жылғы революция тұсындағы сипаты, одан кейінгі 1917 жылғы революция қарсаңындағы бағыты, мектеп мен медреселеріндегі білім беру реформаларын қарастырады [29].

Сонымен, қазіргі тарих ғылымында жәдидшілдік тақырыбына арналған көптеген енбектер пайда